

דורשים או לא דורשים במעשה בראשית

כַּבֵּד אֱלֹהִים הַסֵּתֵר דָּבָר וּכְבֹד מַלְכִים חָקֵר דָּבָר: (משלי כה ב.)¹

מסכת חגיגה - אין דורשין במעשה בראשית בשניים

משנה מסכת חגיגה פרק ב משנה א: אין דורשין בעריות בשלושה ולא במעשה בראשית בשניים ולא במרכבה ביחיד, אלא אם כן היה חכם ומבין מדעתו.² כל המסתכל בארבעה דברים ראוי לו כאילו לא בא לעולם: מה למעלה, מה למטה, מה לפניו ומה לאחור. וכל שלא חס על כבוד קונו ראוי לו שלא בא לעולם. **גמרא חגיגה דף יא ע"ב:** ולא במעשה בראשית בשניים, מנא הני מילי? דתנו רבנן: "כי שאל נא לימים ראשונים... (דברים ד לב) -³ יחיד שואל, ואין שנים שואלין.⁴ יכול ישאל אדם קודם שנברא העולם? תלמוד לומר: "למן היום אשר ברא אלהים אדם על הארץ". יכול לא ישאל אדם מששת ימי בראשית?⁵ תלמוד לומר: "לימים ראשונים אשר היו לפניך".⁶ יכול ישאל אדם מה למעלה ומה למטה, מה לפניו ומה לאחור? תלמוד לומר: "ולמקצה השמים ועד קצה השמים - מלמקצה השמים ועד קצה השמים אתה שואל,⁷ ואין אתה שואל מה למעלה מה למטה, מה לפניו מה לאחור.⁸

בראשית רבה פרשה א סימן י - האות ב"ת כסמל

רבי יונה בשם ר' לוי אמר: למה נברא העולם ב-ב? אלא מה ב' זה סתום מכל צדדיו ופתוח מלפניו, כך אין לך רשות לומר מה למטה מה למעלה, מה לפניו מה לאחור, אלא מיום שנברא העולם ולהבא. בר קפרא אמר: "כי שאל נא לימים ראשונים אשר היו לפניך... - "למן היום שנבראו אתה דורש, ואי אתה דורש לפניו מכאן. "ולמקצה השמים ועד קצה השמים" אתה דורש וחוקר ואי אתה חוקר לפניו מכאן.⁹

¹ פרק כה בספר משלי מכיל קובץ נוסף של משלי שלמה שהועתקו (כונסו לספר) בימי חזקיהו, כפי שפותח פסוק א שם: "גַּם אֶלֶּה מְשָלֵי שְׁלֹמֹה אֲשֶׁר הֶעֱתִיקוּ אֲנָשֵׁי חִזְקִיָּה מִלְּךְ־יְהוּדָה". הלקח (המוסר) הראשון בפרק זה הוא שבעוד בכבודם של מלכים בשר ודם יש לחקור ולספר ולדרוש על מנת לשבח מעלתם וחכמתם, בכבוד אלהים אין לחקור ואין לדרוש גם לא לשבח. ראו גמרא שבת קנג ע"ב שפסוק זה נזכר בהקשר להלכות שבת כשחכמים הצניעו את האפשרות אין להערים על איסור טלטול ברשות הרבים למי שהחשיכה עליו הדרך ונכנסה שבת. המשנה בראש פרק כד במסכת שבת נותנת מספר עצות, כגון שימסור לנכרי או יניחנו על החמור, או ימסור לחרש, שוטה וקטן. והגמרא מוסיפה: "עוד אחרת הייתה ולא רצו חכמים לגלותה". אך בהמשך, מגלה לנו הגמרא את העצה הנוספת: "מוליכו פחות פחות מארבע אמות". האם זו דוגמה טובה לכך שבעצם אי אפשר להסתיר דבר? שיצר החקירה והלימוד (של התלמיד ושל הרב) גוברים בסופו של דבר על כל ההגבלות והאיסורים? אנו, עכ"פ, נלך בדרך מדרש האגדה ונדון בפסוק זה בהקשר מעשה בראשית: דורשים או לא דורשים במעשה בראשית.

² הגמרא מסבירה: "הכי קאמר: אין דורשים בעריות לשלושה, ולא במעשה בראשית לשניים, ולא במרכבה ליחיד, אלא אם היה חכם ומבין מדעתו". מדובר במספר התלמידים היושבים לפני הרב, לא כולל הוא עצמו. רב לא ילמד את פרשת עריות לשלושה תלמידים ויותר רק לשניים או ליחיד. כמו כן לא ילמד הרב את מעשה בראשית לפני שני תלמידים ויותר, ובמעשה מרכבה אפילו לא ליחיד, אלא אם כן הוא חכם ומבין מדעתו, כאמור. ראו בגמרא שם נימוקים או פסוקים להגבלות אלה.

³ הפסוק המלא הוא "כי שאל נא לימים ראשונים אשר היו לפניך למן היום אשר ברא אלהים אדם על הארץ ולמקצה השמים ועד קצה השמים הנהיה כדבר הגדול הזה או הנשמע כמוהו" (דברים ד לב). הפסוק מדבר על נס יציאת מצרים והפרק כולו קורא לעם ישראל ללמוד מההיסטוריה, בלשון ציווי: "שאל נא לימים ראשונים". אלא שזו בדיוק השאלה: מהיכן מתחילה ההיסטוריה האנושית? מה צריך לעניין את בני האדם? מהיכן מתחילים, מי הם "הימים הראשונים"? (אולי לא בכדי מתחילים לתינוקות של בית רבן בספר ויקרא ולא בספר בראשית, ראו דברינו [יבואו טהורים ויתעסקו בטהורים](#) בפרשת צו)

⁴ כי כתוב בפסוק "שאל" בלשון יחיד. שים לב לשינוי הלשון בין דורשין (במשנה) לבין שואלין (בגמרא). דרישה היא תמיד ברבים.

⁵ היינו ישאל רק מהיום השישי ואילך כמו שהפסוק אומר: "למן היום אשר ברא אלהים אדם" ולא מימים ראשון עד חמישי?

⁶ תשובה: כן ישאל ויחקור את חמשת ימי הבריאה שקדמו לבריאת האדם.

⁷ מקו האופק לקו האופק - תחת כיפת השמים אבל לא למעלה ממנה ולא למטה מהארץ (כיפת השמים השנייה?).

⁸ הביטוי מה לפניו ומה לאחור הוא לעתים במשמעות המרחב ולעתים במשמעות הזמן. ראו תוספות בגמרא חגיגה שם. ולעצם הדרשה והנושא שלנו ראו פירוש רש"י על הדף שם: "למקצה השמים ועד קצה השמים - דאסור לשאול מה שיש חוץ למחיצות, ממילא נפקא לן דאסור לשאול בקודם שנברא, דהיא היא, מה שהיה קודם לברייתו - הוא עכשיו חוץ למחיצתו". זו האמירה הברורה שאין לדרוש במעשה בראשית כמותה נראה עוד להלן. אבל נראה גם דעות אחרות, שהרי צריך לחקור מה הם גבולות האיסור. איך נדע מה נמצא בתוך המחיצות ומה חוץ להן אם לא נגדיר את המחיצות?

⁹ ראו הצעת הפשרה בירושלמי חגיגה ב א: "אלא עד שלא נברא העולם, אתה דורש ולבך מסכים. משנברא העולם, אתה הולך וקולך הולך מסוף העולם ועד סופו".

דרש ר' יהודה בן פזי במעשה בראשית עם בר קפרא: למה נברא העולם ב-ב'?! ... אלא מה ב' יש לו שני עוקצים, אחד למעלה ואחד למטה. אומרים לבי מי בראך? והוא מראה בעוקצו של מעלה ... ומה שמו? והוא מראה בעוקצו של אחריו ואומר: ה'10 שמו.11

בראשית רבה פרשה ט סימנים א, ב – "בעונתו נברא העולם" הזה

"וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד". ר' לוי בשם ר' חמא בר חנינא פתח: "כבוד אלהים הסתר דבר וכבוד מלכים חקור דבר" (משלי כה ב) ... מתחילת הספר ועד כאן "כבוד אלהים הסתר דבר", מכאן ואילך "כבוד מלכים חקור דבר" - כבוד דברי תורה שנמשלו במלכים¹² ... אמר ר' תנחומא: בעונתו נברא העולם, לא היה העולם ראוי לבראות קודם לכן. אמר ר' אבהו: מכאן שהקב"ה היה בורא עולמות ומחריבם, בורא עולמות ומחריבם, עד שברא את אלו¹³ ...

בראשית רבה פרשה א סימן ה – התווה ובוהו

ר' הונא בשם בר קפרא פתח: "תאלמנה שפתי שקר הדוברות על צדיק עתק ובוז" (תהלים לא יט). "תאלמנה" - ... ישתתקו כמשמעו, "הדוברות על צדיק" - חי העולמים. "בגאווה" - בתמיהה, בשביל להתגאות ולומר אני דורש במעשה בראשית? "ובוז" - בתמיהה, מבזה על כבודי? ... בנוהג שבעולם מלך בשר ודם בונה פלטין במקום הביבים, ובמקום האשפה, ובמקום הסריות. כל מי שהוא בא לומר פלטין זו בנויה במקום הביבים ובמקום האשפה ובמקום הסריות, אינו פוגם? כך כל מי שהוא בא לומר העולם הזה נברא מתוך תווה ובוהו אינו פוגם?¹⁴ אתמהא! ר' הונא בשם בר קפרא אמר: אילולי שהדבר כתוב אי אפשר לאומרו: "בראשית ברא אלהים" - מנין? מן "והארץ היתה תהו ובהו"¹⁵.

ירושלמי חגיגה פרק ב הלכה א - בין "ביא" ל"ביה"

ר' יודן נשייא שאל לר' שמואל בר נחמן: מהו דין דכתיב: "שִׁירוּ לְאֱלֹהִים זְמִירוֹ שְׁמוֹ סֵלוֹ לְרֵכֵב בְּעֲרֵבוֹת בְּיָהּ שְׁמוֹ וְעֲלֹזוֹ לְפָנָיו" (תהלים סח ה)? אמר לו: אין לך כל מקום ומקום שאינו ממונה על בְּיָהּ שלו. ומי ממונה על בְּיָהּ שבכולם? הקב"ה: בְּיָהּ שמו - כי יה שמו. ¹⁶ אמר לו: ר' לעזר רבך לא היה דורש כן, אלא למלך שבנה פלטין במקום ביבים במקום אשפות במקום סריות, מי שהוא בא ואומר: הפלטין הזו במקום ביבין הוא, במקום אשפות הוא, במקום סריות הוא, אינו פוגם? כך מי שהוא אומר בתחילה היה העולם מים במים הרי זה פוגם. (משל) לפרדיסו של מלך ועלייה בנויה על גביו, עליו להציץ אבל לא ליגע.¹⁷

¹⁰ הכוונה לשם האדנות: אל"ף דל"ת נו"ן יו"ד שהוא מתחיל באל"ף. פיצוי לאות אל"ף שלא בה נברא העולם?
¹¹ דרשה זו חוזרת על הדרשה הקודמת, אבל מוסיפה את רעיון האות ב"ת הסתומה והחוסמת מלדרוש במעשה בראשית. אבל לאות ב"ת יש גם שני עוקצים שמזמינים לתהות למה הם מרמזים. ואי אפשר כמובן גם שלא להבחין ב"עוקץ" הפנימי של המדרש, כולל הפתיחה "דרש ר' יהודה במעשה בראשית עם בר קפרא". הנה שניים שדורשים, לא רק שואלים - במעשה בראשית.
¹² עפ"י הפסוק במשלי ח טו: "בִּי מַלְכִים יִמְלְכוּ וְרוֹזְנִים יִחַקְקוּ צֶדֶק". מחד גיסא, ר' לוי מחמיר יותר מהגמרא בחגיגה וסובר שרק מסוף יום השישי משהוכרז "והנה טוב מאד" מותר לדרוש. מאידך גיסא, "כבוד מלכים חקור דבר" - כבוד דברי תורה" ואת התורה ודאי שמותר ואף מצוה לחקור. והלוא התורה "קדמה לבריאת העולם ולכסא הכבוד" (בראשית רבה א ד)! ראו גם בראשית רבה א א: "התורה אומרת אני הייתי כלי אומנתו של הקב"ה ... כך היה הקב"ה מביט בתורה, ובורא את העולם" (ומשם התגלגל הביטוי "אסתכל באורייתא וברא עלמא" שמקורו בזוהר). והתורה נדרשת בפרד"ס: פשט, רמז, דרש וסוד!
¹³ דברי ר' תנחומא על "זמן קוסמי" - המשפט המורכב כל כך: "בעונתו נברא העולם" - ודברי ר' אבהו על עולמות שנבראו ונחרבו (תיאוריית הקוסמוס המתרחב ומתכווץ?) אינם ושלימים עם דברי ר' לוי על "כבוד אלהים הסתר דבר", ומזמינים לחשוב אילו עולמות היו אלה שנחרבו? מדוע נברא העולם ב"עונה" זו ולא אחרת? למה ומתי עלה הרצון לפני הקב"ה לברוא את העולם?
¹⁴ כמה מדרשים יש לנו הטורחים לציין את מגרעותיו של העולם הזה, בוודאי בהשוואה לעולם הבא. מאות, אם לא אלפים. וכאן, אוי לו למי שיאמר שהעולם הזה נברא ח"ח מתוך תווה ובוהו. עם כל מגרעותיו, זה העולם שהקב"ה ברא.
¹⁵ מדרש זה אשר בתחילתו יוצא חוצץ נגד הדרשה במעשה בראשית, הולך אחורה לנקודת המוצא הכי קדומה בבריאה, זו שעוד לפני ה"בראשית" ומעורר את שאלת התווה ובוהו שהיא אחת השאלות הנקובות ביותר סביב בריאת העולם. מדרש זה שייך לקבוצת מדרשי "אלמלא שהדבר כתוב אי אפשר לאומרו", נושא לו הקדשנו דף מיוחד בדפים המיוחדים.
¹⁶ "בְּיָהּ" כאן, או "בְּיָא" במקומות רבים אחרים בחז"ל, היא מילה מיוונית שפירושו: עוול, צרה, אי צדק, והכוונה כאן שבכל מקום יש שופט ממונה שתפקידו לתקן עוול במשפט. ומי מתקן את עוולות העולם כולו? מי מעל כל השופטים? הקב"ה ששמו "יה". משחק מילים בין השפה היוונית (עוול, אי צדק) והשפה העברית (שמו של הקב"ה כמתקן העוולות שבעולם, כולל ההליניסטי)
¹⁷ מותר להציץ אומר הירושלמי, אבל לא לגעת או שמוא לא להתייגע, היינו לא להתעמק יותר מדי.

בית שמאי אומר: שמים נבראו תחילה אח"כ הארץ. ובית הלל אומרים: הארץ נבראת תחילה ואחר כך השמים. אלו מביאין טעם לדבריהן ואלו מביאין טעם לדבריהן וכו'.¹⁸

בראשית רבה (תיאודור-אלבק) פרשה י – משל האמבטיה

ר' חמא בר' חנינא פתח: "הגו סגיגים מְקַסֵּף וַיֵּצֵא לְצַרְף קָלִי" (משלי כה ד) אמר ר' אליעזר בן יעקב: משל לאמבטי שהיתה מלאה מים והיה בה ב' דיוסקוסים נאים,¹⁹ כל זמן שהיא מלאה מים לא היתה מלאכת דיוסקוסים נראית. כיון שפְּתָקָה וניער המים מתוכה, נראית מלאכת דיוסקוסים. כך, כל זמן שהיה תהו ובהו בעולם לא נראית מלאכת שמים וארץ. כיון שנעקר תהו ובהו מן העולם, נראית מלאכת שמים וארץ. "וַיֵּצֵא לְצַרְף קָלִי" - ונעשו פְּלִים. זהו שכתוב: "ויכולו השמים והארץ וכל צבאם".²⁰

בראשית רבה פרשה ב סימן ד – הלך בן זומא

וכבר היה שמעון בן זומא יושב ותוהה. עבר רבי יהושע ושאל בשלומו פעם ושתיים ולא השיבו. בשלישית השיבו בבהילות. אמר לו: בן זומא, מאין הרגליים?²¹ אמר לו: ... מסתכל הייתי במעשה בראשית, ולא היה בין מים העליונים למים התחתונים אלא כשתים ושלוש אצבעות ... כעוף הזה שהוא מרפרף בכנפיו וכנפיו נוגעות ואינן נוגעות. נהפך רבי יהושע ואמר לתלמידיו: הלך לו בן זומא. ולא שהו ימים מועטים ובן זומא בעולם.²²

בראשית רבה ד סימן ו – עשיית הרקיע

"ויעש אלהים את הרקיע" - זה אחד מן המקראות שהרעיש בן זומא את העולם. "ויעש"? אתמהא! והלא במאמר הן, הוי: "בדבר ה' שמים נעשו וברוח פיו כל צבאם" (תהלים לג ו).²³

בראשית רבה פרשה ג סימן ד – בריאת האורה

ר' שמעון בן יהוצדק שאל לרבי שמואל בר נחמן. אמר לו: מפני ששמעתי עליך שאתה בעל אגדה, מהיכן נבראת האורה?²⁴ א"ל: מלמד שנתעטף בה הקב"ה כשלמה והבהיק זיו הדרו מסוף העולם ועד סופו. אמרה לו בלחישא. אמר לו: מקרא מלא הוא "עוטה אור כשלמה" (תהילים קד ב), ואתה אומר לי בלחישא? אתמהא! אמר לו: כשם ששמעתי בלחישא, כך אמרתי לך בלחישא. אמר ר' ברכיה: אילולי שדרשה רבי יצחק ברביים²⁵ לא היה אפשר לאומרה.

¹⁸ והתלמוד ממשיך שם למחלוקת בית שמאי ובית הלל אם השמים נבראו תחילה או הארץ, נושא עליו הרחבנו בדברינו [שמים וארץ](#) – [בין בית הלל ובית שמאי](#) בפרשת בראשית. פסלים או צורות נאות.

¹⁹ היינו שכאשר כלו המים, 'נעשו' השמים והארץ, היינו התגלו לעיני כל. דרשה זו נראית כקיצונית ביותר לגבי אופן בריאת העולם! הבריאה איננה אלא גלוי – סילוק המים שמלאו את העולם כולו והסתירו אותו. האם נוכל להחשיב דרשה זו כמי שמחזיקה בדעה שהעולם שלנו, לפחות במהותו, הוא קדמון? האם יש 'דורשין במעשה בראשית' חזק ומפתיע מזה?

²⁰ "מאין באת" (ראו מילון אבן שושן) ובלשוננו היום "מה הולך כאן?" או "מה העניינים?" - כנראה ביטוי יחידיני.

²¹ "הלך לו בן זומא" - נפגע (השתגע?). "בן זומא בעולם" - נפטר מן העולם. ראו חגיגה יד ע"ב: "ארבעה נכנסו לפרדס ... בן זומא הציץ ונפגע". ובדף טו ע"א שם סיפור מקביל על המפגש של ר' יהושע עם בן זומא שעסק בנסתרות הבריאה: "תנו רבנן: מעשה ברבי יהושע בן חנניה שהיה עומד על גב מעלה בהר הבית, וראהו בן זומא ולא עמד מלפניו. אמר לו: מאין ולאין בן זומא? - אמר לו: צופה הייתי בין מים העליונים למים התחתונים, ואין בין זה לזה אלא שלוש אצבעות בלבד, שנאמר: ורוח אלהים מרחפת על פני המים - כינה שמרחפת על בניה ואינה נוגעת. אמר להן רבי יהושע לתלמידיו: עדיין בן זומא מבחוף".

²² בן זומא מרעיש את העולם על הרקיע, שהוא מנסתרות הבריאה וגם אחרי השלמתה, לא ברור מה הוא. אין זה "קודם שנברא העולם", אבל גם לא "מיום שנברא העולם", אלא בסוד התחלת הבריאה! אינו דומה חקר הבריאה מיום שלישי ואילך: בוטניקה, זואולוגיה, אסטרופיסיקה וכו', לחקר שני הימים הראשונים. ראו איך פרשני המקרא, אבן עזרא ורמב"ן ניסו גם הם להתמודד עם פלא הרקיע. אבן עזרא בפירושו לפסוק ו: "אמר הגאון על הרקיע דברים שלא היו, רק פירושו דבר נטוי, כמו וירקעו (שמות לט, ג), ארקעם (ש"ב כב, מג), וכן וימתחם כאהל לשבת (ישעיהו מ כב). ומה נכבד דבר האומר שקצות השמש עם קצות מימי אוקינוס. וזה הרקיע הוא האויר, כי כאשר התחזק האור על הארץ ורוח יבש מהארץ נהפך להט ונעשה הרקיע וכו'". ופירוש רמב"ן שם: "יהי רקיע - החומר ההווה בתחילה שבראו מאין, אמר שיהיה רקיע מתוח כאהל בתוך המים, ויהיה מבדיל בין מים למים. ושם לזה כווננו באמרם (ב"ר ד א) רב אמר לחים היו שמים ביום הראשון, וביום השני קרשו, רב אמר: יהי רקיע - יחזק הרקיע. רבי יהודה ברבי סימון אמר: יעשה מטלית הרקיע, כמה דאת אמר (שמות לט ג) וירקעו את פחי הזהב וגו'". ואחרי כל זה, ולאחר שהביא גם את פירוש רש"י שנראה שהוא מסכים לו, הוא מסיים את פירושו במילים: "ואל תקוה ממני שאכתוב בו דבר, שהענין הוא מסתרי התורה, ואין הפסוקים צריכים לביאור הזה, כי לא יאריך הכתוב בעניינו, והפירוש אסור ליודעיו וכל שכן אלינו". ובן זומא מרעיש את כתלי בית המדרש בשל הפועל עשה והמנסה להבין מה הוא אותו רקיע שהקב"ה לא יכול היה, כביכול, לברוא במאמר והוזקק לעשייה. כל אלה וודאי שהם עיסוק ברור במעשה בראשית.

²³ אורה הוא האור הקדמון ששימש בארבעה ימי הבריאה עד שנבראו המאורות והוא נגזר. ראו דברינו [האור שנגזר](#) בפרשה זו. ונראה שדעה זו יכולה להתאים גם לקוסמולוגיה המודרנית שלפיה אחד הדברים הראשון שנוצרו במפץ הגדול הם הפוטונים.

²⁵ פרשה ג' בבראשית רבה פותחת בדרשת ר' יצחק על האורה: ר' יצחק פתח: "פתח דבריך יאיר". שזה עצמו כפל דרשה מתוחכם.

סוף דבר: אולי המשמעות של כל אלה - בפרט המהלך מהמשנה בחגיגה דרך מותו של בן זומא (שדרש ביחיד על מעשה היום השני לבריאה ולכאורה לא עבר על דברי הגמרא בחגיגה) ועד דרשתו ברבים של ר' יצחק על האורה – היא, שאי אפשר למנוע את ה"חקור דבר" מבני האדם, ואם כבר, אז מוטב לעסוק במעשה בראשית לא ביחיד (אחד ויחיד יש רק אחד והוא שברא את העולם ואף הוא נמלך במלאכי השרת!) כי אם בשניים ויותר ואפילו בציבור (כמו ר' יצחק) שכן "טובים השניים מן האחד".²⁶

**שבת שלום
וראשית טובה לכולנו
מחלקי המים**

מים אחרונים: ראו ירושלמי חגיגה פרק ב הלכה א שהמשנה "אין דורשין במעשה בראשית" (וכך גם בעריות ומרכבה) היא כשיטת רבי עקיבא, ור' ישמעאל חולק: "ולא במעשה בראשית בשנים: ר' בא בשם רב יהודה: דר' עקיבא היא. ברם כר' ישמעאל: דורשין". והירושלמי גם ממשיך שם ומביא הוכחה שהלכה למעשה כר' ישמעאל: "מן מה דרבי יודה בר פזי יתיב דרש בתחילה: היה העולם מים במים".²⁷ נראה שיש לחזור ולהעמיק בפרט בירושלמי חגיגה פרק ב שרק מקצת מדבריו הבאנו כאן ולהעמידם מול מדרש בראשית רבה והתלמוד הבבלי.

²⁶ ראו קהלת רבה על פסוק זה ועל המשך "והחוט המשולש לא במהרה" ובספרי דברים פסקא שה: "מכאן אמרו יקנה אדם חבר לעצמו שיהא קורא עמו ושונה עמו אוכל עמו ושותה עמו וגולה לו סתריו..."
²⁷ השוו עמ' "כך מי שהוא אומר בתחילה היה העולם מים במים הרי זה פוגם", בירושלמי בעמוד 2 לעיל.